

π. Ἰωάννης Σκιαδαρέσης

Καθηγητής Α. Π. Θ.

(Ἰω 4, 23- 24)

Ἡ «έν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνηση

1. Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις

Οἱ στίχοι 23-24 τοῦ κεφαλαίου 4 τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου ἀποτελοῦν ὄχι μόνο τὸ κέντρο τοῦ διαλόγου Χριστοῦ καὶ Σαμαρείτιδας, ἀλλὰ καὶ κορυφαῖο σκαλὶ μιᾶς ἀνάβασης, πὺν πραγματοποιεῖ ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης μὲ τὸ Εὐαγγέλιό του. Εἶναι ἐπίσης οἱ στίχοι αὐτοὶ κορυφαῖο σημεῖο ὅλης τῆς Κ. Διαθήκης, διότι ὁ Χριστὸς ἀποκαλύπτει ποιὸς εἶναι αὐτὸς καὶ ἡ Σαμαρείτιδα ἀνακαλύπτει, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Χριστοῦ, συνεχῶς ἐγγύτερα τὴ μοναδικότητα τοῦ συνομιλητῆ της¹.

Ὁ διάλογος, δραματουργικὰ δομημένος, ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιποι τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννη², ἔχει ὡς πυρήνα του τὸ

¹ Σ. Αγουρίδης «Ἡ συζήτηση τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆς Σαμαρείτιδας, (Ἰω 4, 5-42)» στὸ Δ Β Μ τ, 19 (2000) σ. 5-25.

² Εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία ὅτι ὅλοι οἱ μακροὶ διάλογοι τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου εἶναι δημιουργημένοι κατὰ δραματουργικὸ τρόπο ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸ ἡ διαίρεσή τους σὲ σκηνές, πράξεις, κ.ἄ. Εἶναι ἐπίσης δυνατὴ ἡ ἀναζήτηση σ' αὐτοὺς συνεποῦς παιδαγωγικοῦ σκοποῦ, τεχνικῶν κ.λ.π. Βλ. π.χ. L. Schence, *Das Johannes Evangelium*. Stuttgart, σ. 202-223.

ιστορικό γεγονός τῆς συνάντησης Χριστοῦ καὶ Σαμαρείτιδας ³. Τὸ γεγονός αὐτό, στὴν τελική του μορφή, περιεβλήθη βεβαίως τὸ νόημα ποὺ αὐτὸ εἶχε προσλάβει μέσα στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, 60 χρόνια περίπου ἀφ’ ὅτου αὐτὸ ἔλαβε χώρα. Ὁ Ἰωάννης διαχειρίζεται τὸ γεγονός τῆς συνάντησης Χριστοῦ καὶ Σαμαρείτιδας μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ ἀποτελέσει λαμπρὸ ἀγωγὸ μιᾶς ὑψηλῆς Χριστολογίας, κάτι ἄλλωστε ποὺ ἰσχύει γιὰ ὁλόκληρο τὸ Εὐαγγέλιό του⁴.

Μὲ τὴν ὑψηλὴ αὐτὴ Χριστολογία, στὸ Δ' Εὐαγγέλιο, συμπορεύεται ἓνας ὥριμος, ὁ πιὸ ὥριμος μέσα στὴν Κ. Διαθήκη, λόγος γιὰ τὴ νέα λατρεία, αὐτὴ ποὺ εἰσάγει ὁ Χριστός. Ὁ λόγος αὐτός ἀκυρώνει τὶς δυὸ ἐπικρατοῦσες τότε στὴν Παλαιστίνη ἀπόψεις γιὰ τὸν ἀποκλειστικὸ τρόπο λατρείας τοῦ Θεοῦ. Καὶ σύμφωνα μὲ αὐτὲς τῶν μὲν Ἰουδαίων ἦταν ὁ λόφος Σιών, τῶν δὲ Σαμαρειτῶν τὸ ὄρος Γαριζίν.

2. Οἱ βασικὲς τάσεις κατανόησης τῆς «ἐν πνεύματι καὶ

ἀληθείᾳ» προσκύνησης τοῦ Πατρὸς

Πρὶν προχωρήσουμε στὸ πῶς κατανοεῖται ἡ φράση «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνηση τοῦ Πατρὸς», ποὺ εἶναι τὸ θέμα τῆς εἰσήγησής μου, νὰ ποῦμε μόνο τοῦτο, χωρὶς νὰ

³ Σ. Ἀγουρίδης, *Τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, Α' Κεφ. 1-12, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 307.

⁴ U. Schnele, *Das Evangelium Johannes*, Leipzig 2009² σ. 22-30.

παραθέσουμε επιχειρήματα, ότι και οί δυο τόποι λατρείας, Γαριζίν και Ίεροσόλυμα, στήριζαν τήν ιερότητά τους πάνω σέ μιὰ πληθώρα γεγονότων τοῦ μακρινοῦ παρελθόντος, ἄλλων γιά τὰ ὁποῖα μαρτυρεῖ ἡ Π. Διαθήκη καί ἄλλων γιά τὰ ὁποῖα κάνει λόγο γενικά ἡ παράδοση.

Νά περάσουμε τώρα στό πῶς πρέπει νά κατανοηθεῖ ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ πρὸς τή Σαμαρείτιδα γιά τήν ἐν «πνεύματι καί ἀληθείᾳ» προσκύνηση τοῦ Πατρὸς, πού ἀντικαθιστᾷ στό παρὸν ἤδη τοῦ Ἰησοῦ τή λατρεία τῶν Ἰουδαίων στό ναὸ καί τῶν Σαμαρειτῶν στό ὄρος Γαριζίν.

Ξεκινᾷμε μὲ αὐτὸ πού εἶναι προφανές: ἡ Σαμαρείτιδα, ζητώντας ἀπὸ τὸν Χριστὸ νά τῆς ὑποδείξει τόπο προσκύνησης τοῦ Πατρὸς ἐννοεῖ ὄχι φυσικὰ τόπο ἀσπασμοῦ τοῦ Θεοῦ, ὅπως σημαίνει ἀρχικῶς ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξης «προσκύνησις» (πρὸς + κυνῶ = ἀσπάζομαι, ἀποδίδω τιμὴ μὲ τὴν ἀφή τῶν χειλέων μου⁵) ἀλλὰ τόπο ἔκφρασης μιᾶς σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεό, μέσα ἀπὸ τελετουργικὲς πράξεις καί λόγους, τουτέστιν θυσίες, προσευχές, ὕμνους κ.λ.π⁶.

Ζητούμενο εἶναι τὸ ποιὸς εἶναι ὁ ὑποδεικνυόμενος ἀπὸ τὸν Χριστὸ τόπος προσκύνησης τοῦ Πατρὸς. Πῶς, μὲ ἄλλα

⁵ Ἀ. Α. Σακελλαρίου, *Λεξικὸν Ἑλληνικόν*, τ. 3 (Π-Ω) σ. 482.

⁶ W. Bauer, *Wörterbuch zum Neuen Testament*, Berlin 1958, σ. 1420-1421.

λόγια, νοεῖται ἡ φράση τοῦ Χριστοῦ ὅτι ὁ Πατήρ προσκυνεῖται «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ»;

Στὴν προσπάθεια κατανόησης τῆς «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνησης τοῦ Πατρὸς, διακρίνουμε βασικὰ τρεῖς τάσεις. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς τάσεις κάνουν στὸ ἐρώτημα τῆς Σαμαρείτιδας μιὰ σοβαρὴ μετατόπιση. Κάνουν δηλαδή ἕνα σοβαρό λάθος: Ἐννοοῦν μᾶλλον ὅτι αὐτὴ ἐρωτᾷ ὄχι γιὰ τὸν τόπο ἀλλὰ γιὰ τὸν τρόπο καὶ τὶς ἀνθρώπινες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐν «πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνηση τοῦ Πατρὸς. Ἡ Σαμαρείτιδα, ὅμως, ρωτᾷ γιὰ τὸν τόπο προσκύνησης καὶ ἡ ἀπάντηση τοῦ Χριστοῦ ἀφορᾷ ἐπίσης στὸν τόπο προσκύνησης.

Νὰ δοῦμε τὶς τρεῖς αὐτὲς τάσεις προσέγγισης τῆς φράσης «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» :

α. Ἡ πρώτη τάση βλέπει στὴ φράση αὐτὴ καὶ κυρίως στὴ δοτικὴ «πνεύματι» τὶς διανοητικὲς κυρίως δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. Ὡς «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνηση τοῦ Πατρὸς κατανοεῖ ἐκείνη τὴ λατρεία καὶ προσκύνηση πὺν προέρχεται ἀπὸ ἕνα καλλιεργημένο καὶ λαμπικαρισμένο πνεῦμα - μυαλὸ ἢ νοῦ τοῦ λάτρη, ὁ ὁποῖος, σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση ἀποβαίνει ἄριστο ὄργανο λατρείας τοῦ Θεοῦ.

Μιὰ τέτοια κατανόηση τῆς φράσης «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» ξεκινᾷ καταρχὰς ἀπὸ μιὰ ὑπερεκτίμηση τοῦ μυαλοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ μιὰ ἀντίληψη περὶ Θεοῦ, ὡς καθαρῆς ἰδέας ἢ

νοερῆς οὐσίας, τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος καλεῖται νὰ προσεγγίσει καὶ νὰ λατρεύσει μόνο μέσα ἀπὸ ἀντίστοιχες ἱκανότητες τῆς λογικῆς του. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἐν λόγῳ λατρεία δὲν εἶναι παρὰ ἀντανάκλαση τῆς περὶ Θεοῦ, ὡς ιδέας ἢ νοερῆς οὐσίας, ἀντίληψης τῆς Στωϊκῆς κυρίως φιλοσοφίας. Ἐγραφε ὁ Κικέρωνας λ.χ. ὅτι ἡ ἀληθινὴ λατρεία πρέπει νὰ εἶναι «*semper pura, incorrupta, mente et voce colere*⁷», πού θὰ πεῖ ὅτι (ἡ λατρεία) πρέπει νὰ γίνεται πάντα μὲ καθαρὸ καὶ ἀδιάφθορο πνεῦμα καὶ καλλιεργημένη φωνὴ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ πιὸ πάνω Στωϊκίζουσα, ἰδεολογικοποιημένη κατανόηση τῆς «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνησης τοῦ Πατρός, πού κυριάρχησε μέχρι τὸ γνωστὸ ὑπόμνημα τοῦ Bauer⁸, ξεκινάει ἀπὸ μιὰ περίπου ἀρχαιοελληνίζουσα καὶ γνωστικίζουσα ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννη. Κατὰ τὴν ἀνάγνωση αὐτή, ἀπὸ τὴ μιὰ ἐξαίρεται ἡ ἀνθρώπινη γνώση εἰς βάρος τῆς πίστεως καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μοιάζει νὰ ὑποτιμᾶται τὸ στοιχεῖο πού κυριαρχεῖ στὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη καὶ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ προσωπικὸς Θεός, στὸ πρόσωπο τοῦ σαρκωθέντος Λόγου, δωρίζεται στὴν κτίση ὅλη, γενόμενος ἐκεῖνος γνωστός, γιὰ νὰ τὸν γνωρίσει στὴ συνέχεια ὁ κόσμος.

⁷ *De natura Deorum* 2,28,71.

⁸ W. Bauer, *Das Johanes – Evangelium*, Tübingen 1933³.

Μίλησα για γνωστική και έλληνίζουσα ανάγνωση του Ευαγγελίου. Να δώσω, ως σε παρένθεση, ἐπ' αὐτοῦ μιὰ συντομότερη διευκρίνιση :

Εἶναι γεγονός ὅτι τὸ Δ' Εὐαγγέλιο χρησιμοποιεῖ, σὲ κάποια σημεία, γλῶσσα ἀλλὰ καὶ παραστάσεις τοῦ γνωστικοῦ χώρου, πὸν ἀποθέωνε τὴν εἰδική - μυστική ἀνθρώπινη γνώση («τὸ γινώσκειν» χρησιμοποιεῖται 55 περίπου φορές). Ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαπίστωση πολλοὶ μιλοῦν γιὰ ἐξάρτηση τοῦ συγγραφέα τοῦ Εὐαγγελίου ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ Γνωστικισμοῦ⁹. Ὅμως, ἡ ὅποια ὁμοιότητα τοῦ Εὐαγγελίου μὲ τὸ πολυκέφαλο σύστημα τοῦ Γνωστικισμοῦ εἶναι ἐξωτερική, σχηματική ἢ ἀπλῶς γλωσσική καὶ ὀφείλεται στὸ συγκρητιστικὸ χαρακτῆρα τῆς ἐποχῆς. Τὸ περιεχόμενο καὶ ἡ οὐσία ἀπέχει πολὺ ἀνάμεσα στοὺς δύο χώρους. Θὰ πρέπει, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω ἓνα μόνο παράδειγμα, νὰ προσεχθεῖ στὸ Εὐαγγέλιο λ.χ. ὁ στενὸς ἐννοιολογικὸς σύνδεσμος τοῦ «γινώσκειν» ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ τοῦ «πιστεύειν» ἀπὸ τὴν ἄλλη· πράγμα πὸν θὰ πρέπει νὰ μᾶς ἀποτρέπει ἀπὸ γνωστικὲς ἀναγνώσεις του. Σήμερα γίνεται ὀλοένα καὶ περισσότερο ἀποδεκτὸ ὅτι τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη κινεῖται ἀποκλειστικὰ στὸ χῶρο τῆς Π. Διαθήκης¹⁰.

⁹ Βλ. π.χ. τὸ ὑπόμνημα τοῦ R. Bultman, *Das Evangelium des Iohannes*, Göttingen 1968¹⁸.

¹⁰ Στὰ Ἑλληνικά μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς γιὰ τὴν προβληματικὴ αὐτὴ ἀνάμεσα σὲ ἄλλα τὸ ἔργο τοῦ πάπα Γιόσεφ Ράτσιγκερ *Ὁ Ἰησοῦς ἀπὸ Ναζαρέτ*, (μετάφρ. Σ. Σ. Δεσπότης) Ἀθῆναι 2007, σ. 217-233.

β. Ἡ δεύτερη τάση εἶναι αὐτὴ ποὺ θὰ ὀνομάζουμε ἠθικίζουσα. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀντίληψη ὅτι προσκύνηση γενικὰ τοῦ Θεοῦ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» πετυχαίνεται μέσα ἀπὸ ἠθικὲς προϋποθέσεις καὶ κατ' ἐπέκταση ἐπιδόσεις τοῦ ἀνθρώπου (δικαιοσύνη, καθαρότητα βίου, πνευματικὴ ὠριμότητα κ.λ.π.) ἢ τὸ πολὺ τοῦ ἀγωνιζόμενου, τοῦ «πνευματικῶ», ὅπως λέμε, ἀνθρώπου γιὰ τὴν ἠθικὴ του τελείωση¹¹.

Ὅμως, καὶ μιὰ ἠθικὴ ποιότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἀκόμη καὶ στὴν πιὸ ἰδανικὴ τῆς μορφή, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ κύρια προϋπόθεση καὶ τὸ ἀποκλειστικὸ ζητούμενο γιὰ τὴν «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνηση τοῦ Πατρὸς, γιὰ τὴν ὁποία κάνει λόγο ἐδῶ ὁ Χριστός. Ἡ ἀνθρωποκεντρικὴ ἠθικὴ δὲν ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαῖα καὶ ἀποκλειστικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ λατρεία καὶ τὴν τιμὴ πρὸς τὸν Θεόν. Αὐτονομημένη καὶ ἀποκομμένη ἀπὸ τὸν Χριστό, τὴν ὄντολογικὴ τῆς δηλαδὴ βάση τὸν Λόγο ποὺ σαρκώθηκε καὶ ἀποτελεῖ τὸν ἀκρογωνιαῖο λίθο, δὲν εἶναι «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνηση τοῦ Πατρὸς

Τὸ πρόβλημα τῆς ποιότητας τῆς λατρείας, ἐξαιτίας τῆς μὴ καθαρότητας τῆς καρδιᾶς καὶ τῶν μὴ ἠθικῶν ἐπιδόσεων τοῦ ἀνθρώπου, ἦταν μόνιμος καὶ βασικὸς λόγος σύγκρουσης τῶν Προφητῶν μὲ τὸ Ἱερατεῖο καὶ φυσικὰ μὲ τὸν τυπικὰ

¹¹ Ἡθικίζουσες, ἐν πολλοῖς, ἀπόψεις στὸ θέμα τῆς προσκύνησης τοῦ Πατρὸς εἶναι ἐπιστρατευμένες γιὰ παράδειγμα σὲ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Π. Τρεμπέλα, *Ἐπίσημα εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, Ἀθῆναι 1969².

θρησκευόμενο λαὸ τοῦ Ἰσραήλ. Παρὰ ταῦτα, κι ἂν ἀκόμη ἡ ποιότητα τῆς λατρείας τῶν Ἰουδαίων, μὲ τὴν παρέμβαση καὶ τὴ συνεχή προσπάθεια τῶν Προφητῶν, ἦταν δυνατὸν νὰ κατορθωθεῖ, μὲ τὰ κριτήρια τοῦ Δ' Εὐαγγελίου καὶ κυρίως τὴ Χριστολογία του πάλι δὲν θὰ εἶχε ἐπιτευχθεῖ ἢ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνηση τοῦ Πατέρα.

Τὸ ἴδιο, βεβαίως, ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ αἶτημα τῶν μελῶν τῆς κοινότητος τοῦ Κουμραν¹² γιὰ καθαρὴ λατρεία στὸ ναὸ, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἀπόψεις ἄλλων ρευμάτων τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰωάννη, ποὺ συχνὰ διατύπωναν κατὰ τὴν ἀποψή τους, «ὕγιεις» θέσεις γιὰ τὸ ἀληθινὸ νόημα τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ, οἱ ὁποῖες ἂν δὲν ταύτιζαν τὶς ἠθικὲς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν οὐσία τῆς λατρείας, ἐξάπαντος ἔδιναν σ' αὐτὲς προτεραιότητα. Ὅπως λέει καὶ ὁ U. Snelle¹³, ὁ Δίων ἀπὸ τὴν Προύσα λ.χ. ἔλεγε «ὅσοι εὐσεβέστεροι καὶ πιὸ θεοφεβούμενοι εἴστε, τόσο λιγότερο θυμίαμα καὶ στεφάνια καὶ λιγότερο δαπανηρὲς θυσίαι νὰ προσφέρετε στὸ Θεό»¹⁴.

Συνεπῶς, μιὰ προσκύνηση τοῦ Θεοῦ, στηριζόμενη στὶς ἄριστες διανοητικὲς δυνάμεις ἢ στὶς ἠθικὲς ἀναβάσεις-κατακτήσεις τοῦ ἀνθρώπου ὅσο κι ἂν ἀποτελοῦσε αἶτημα τοῦ

¹² 1 QS 4,20 21.

¹³ U. Snelle, *Das Evangelium ...* ὁ. π. σ. 103-104.

¹⁴ Δίων Or. 13,35.

γενικότερου περιβάλλοντος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔγραψε ὁ Ἰωάννης, δὲν φαίνεται νὰ ἐξαντλεῖ αὐτὸ πὸ ἐννοεῖ ἡ ἰωάννεια φράση, γιὰ τὴν ὁποία μιλάμε. Ἄν ἴσχυε αὐτό, οὔτε λίγο οὔτε πολὺ ὁ Ἰωάννης θὰ ἦταν ἀπλὰ ἓνας θρησκευτικὸς διαφωτιστὴς τοῦ καιροῦ του.

Αὐτὸ ἰσχύει κι ὅταν ἀκόμη προϋποτίθεται ὡς ἀποδεκτὴ ἡ παλαιὰ θέση τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι ὁ νοῦς εἶναι τὸ θεῖον πὸ κατοικεῖ στὸν ἄνθρωπο¹⁵ ἢ ἀκόμη καὶ ἡ ἄποψη τοῦ Σενέκα ὅτι «κατοικεῖ μέσα μας ἓνα ἱερὸ πνεῦμα ὡς παρατηρητὴς καὶ ἐπιτηρητὴς τῶν κακῶν καὶ τῶν καλῶν μας πράξεων καὶ αὐτὸ μᾶς ὠθεῖ πρὸς ἠθικὲς συμπεριφορές»¹⁶. Ὁ προηγούμενος ἀφορισμὸς βεβαίως εἶναι περισσότερο ἀπόλυτος, ὅταν ἰσχύει τὸ ἀκραῖο δόγμα ὅτι μόνο «σωφροσύνη καὶ νῦς ἐστὶ τὰ σώζοντα»¹⁷, ὅπως θὰ πεῖ ὁ Δίων ἀπὸ τὴν Προύσα, τὸν ὁποῖο ξανααναφέραμε.

γ. Μιὰ Τρίτη, τέλος, τάση στὴν κατανόηση τῆς «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνησης τοῦ Θεοῦ εἶναι αὐτὴ πὸ ὑπερτονίζει τὴν ἀνάγκη ἄμεσης σχέσης τοῦ πιστοῦ μὲ τὸν ὑπερβατικὸ Θεό, χωρὶς τὴν ὑπαρξὴ κανενὸς ἐνδιάμεσου

¹⁵ Στὰ Ἠθικὰ Νικημάχεια (1177B.30), ὁ Ἀριστοτέλης θὰ πεῖ : «Εἰ δὴ θεῖον ὁ νοῦς πρὸς τὸν ἄνθρωπον, καὶ ὁ κατὰ τούτων βίος θεῖος πρὸς τὸν ἀνθρώπινον βίος».

¹⁶ Σενέκας, *Ep.* 42,1..2

¹⁷ *Or.* 33,28.

(ἀνθρώπου ἢ πράγματος). Αὐτὴ ἡ τάση συναντᾶται κυρίως σε σέκτες τοῦ Προτεσταντισμοῦ. Σὲ κάθε περίπτωση ὑποστηρίζει τὸ γεγονός ὅτι ὁ Χριστὸς στὴ συζήτησή του μὲ τὴ Σαμαρείτιδα ἀχρήστευσε ὅλες τὶς περγαμηνές πού ἐπιστράτευαν ἀπὸ τὴν παράδοσή τους, τόσο οἱ Σαμαρεῖτες ὅσο καὶ οἱ Ἰουδαῖοι γιὰ νὰ νομιμοποιήσουν συγκεκριμένους γεωγραφικούς χώρους ὡς ἀποκλειστικούς ἱεροὺς τόπους λατρείας τους.

Ὅμως ὁ Χριστὸς σὲ τόπο καὶ ὄχι τρόπο ἀναφέρθηκε. Νὰ τὸ δοῦμε αὐτὸ λίγο ἀναλυτικά.

Μιὰ λατρεία, χωρὶς σύμβολα, χωρὶς κινήσεις τοῦ σώματος, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κάθε ὑλικὴ μορφή, ἦταν στὰ χρόνια τοῦ Ἰωάννη αἴτημα καὶ πολλῶν ἄλλων «σκεπτόμενων» ἀνθρώπων. Ἐγραφε ὁ Σενέκας στὸν Λουκίλιο «...δὲν πρέπει νὰ ὑψώνουμε τὰ χέρια μας στὸν οὐρανὸ ὅτε νὰ παρακαλῶμε τὸ νεωκόρο τῷ Ναῶ νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὸ αὐτὸ τῷ ἀγάλματι τῷ Θεῷ, σὰν γιὰ νὰ μπῶμε νὰ εἰσακυστῶμε περισσότερῶν: Εἶναι κεντὰ σὺ ὁ Θεός, εἶναι μαζί σου, εἶναι μέσα σου...»)¹⁸.

Μπορεῖ, ὅμως, μιὰ λατρεία ἀκόμη καὶ ἀπόλυτα ἀσύνδετη μὲ τόπο, ἐξωτερικὰ στοιχεῖα, σύμβολα, θυσίες, κινήσεις τοῦ σώματος κ.λ.π., νὰ εἶναι ἡ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνηση τοῦ Πατρὸς, πού ἐπαγγέλλεται («ἔρχεται ὥρα»)

¹⁸ Τὸ πρωτότυπο ἀπόσπασμα τοῦ Σενέκα ἔχει ὡς ἐξῆς «1...Non sunt ad caelum elevandae manus nec exorandus aedituus ut nos ad aurem simulacri, quasi magis exaudiri possimus, admittat: prope est a te deus, tecum est, intus est. Seneca Lucilio suo salute, 41,1,2.

καὶ τὴν ὁποία ταυτόχρονα κάνει παρούσα στὸ νῦν τῆς ἱστορίας («καὶ νῦν ἐστὶ») ὁ Χριστός;

Θὰ ἐπιχειρήσω νὰ δώσω μιὰ ἀπλὴ ἀπάντηση καὶ μόνο ἀπὸ τὸ διάλογο Χριστοῦ καὶ Σαμαρείτιδας καὶ νὰ πῶ: ἡ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνηση τοῦ Θεοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἀκυρώνει τὶς ἄμεσες σωματικές τους ἀναγκαιότητες. Ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Χριστός καὶ ἡ Σαμαρείτιδα θέλουν νὰ ἱκανοποιήσουν τὴ δίψα τους, μὲ τὸ ἐπίγειο φυσικὸ νερὸ¹⁹ καὶ οἱ μαθητὲς τὴν πείνα τους μὲ τὴ φυσικὴ τροφή, παρόντος τοῦ Χριστοῦ, καὶ πηγαίνουν γιὰ ἀγορὰ τροφῶν στὴν πόλη²⁰, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Χριστός «κεκ~~νη~~πιακῶς ἐκ τῆς ὁδ~~ου~~πρίας ἐκαθέζετ~~ε~~~~ς~~ ὑ~~π~~ὲρ τῆς ἐπί τῆς πηγῆς»²¹ τοῦ Ἰακώβ, ἔτσι καὶ οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ λατρεύουν τὸν Θεὸ σὲ τόπο, μὲ ὄρατὰ σύμβολα, κινήσεις, μὲ κάμψη γονάτων κ.λ.π. Αὐτὰ δὲν εἶναι τετριμμένα καὶ ξεπερασμένα. Ἄν αὐτὰ εἶναι τετριμμένα, ἄλλο τόσο τετριμμένη καὶ συμβατικὴ θὰ ἦταν ἡ συμμετοχὴ τοῦ Χριστοῦ στὶς ἐορτὲς τοῦ λαοῦ του. Τετριμμένη θὰ ἦταν καὶ ἡ τελευταία λέξη του πάνω στὸ σταυρό, τὸ «διψῶ»,²² ποὺ εἶπε λίγα δευτερόλεπτα πρὶν ἀφήσει τὸ πνεῦμα του !

3. Ἡ ἐν τῷ Χριστῷ προσκύνηση ὡς ἡ μόνη

«ἐν Πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνηση τοῦ Πατέρα

¹⁹ Ἰω 4, 7.

²⁰ Ἰω 4, 8.

²¹ Ἰω 4, 6.

²² Ἰω 19, 28.

Από την προηγηθεῖσα, ἀρκετὰ σχηματοποιημένη καὶ ὁμαδοποιημένη, παρουσίαση τοῦ πῶς συχνὰ κατανοήθηκε ἢ κατανοεῖται ἢ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνηση τοῦ Πατρὸς νομίζω ὅτι φάνηκε πῶς οἱ ἐρμηνεῖες αὐτές στηρίζονται σὲ δύο λάθη. Πρῶτον ὅτι ἡ κατανόησή της συχνὰ γίνεται ἐρήμην τοῦ συνολικοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννη καὶ δεύτερον ὅτι ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ὁ Χριστὸς ὑποδεικνύει στὴν Σαμαρείτιδα τρόπο καὶ ὄργανο ἢ ἐργαλεῖο προσευχῆς καὶ ὄχι τόπο προσευχῆς, ὅπως ρωτήθηκε. Εἶναι ὅμως ἔτσι τὰ πράγματα;

Στὴ συνέχεια, θὰ ἐπιχειρήσουμε ἓνα βῆμα, προσπαθώντας νὰ ξεπεράσουμε τὶς ἀδυναμίες ποὺ ἀναφέραμε κι ἔτσι νὰ κατανοήσουμε, ἴσως κάπως καλύτερα, γιὰ ποιά λατρεία μιλάμε.

Τὸ τμῆμα τοῦ διαλόγου ποὺ προσεγγίζουμε ἀποτελεῖ κορυφαία βαθμίδα μιᾶς κλίμακας συμπεριφορῶν καὶ ἀναφορῶν τοῦ Χριστοῦ σὲ σχέση μὲ τὴν παλαιὰ καὶ τὴν νέα λατρεία (τόπο πραγμάτωσής της, λατρευτικὰ σκεύη, λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις κ.λ.π.). Νὰ τὶς παρακολουθήσουμε:

α. Τρία κεφάλαια πρὶν ἀπὸ τὸν διάλογο μὲ τὴ Σαμαρείτιδα, στὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν Ναθαναήλ «ἀπ' ἄρτι ὄψεσθε τὸν οὐρανὸν ἀνεωρότα καὶ τοὺς ἀγγέλους τοῦ Θεοῦ

ἀναβαίνοντες καὶ καταβαίνοντες ἐπὶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου»²³, ὁ Χριστὸς θὰ προσωποποιήσει τὴν κλίμακα τοῦ Ἰακώβ, ποὺ προφανῶς ὑπόκειται στὰ λόγια αὐτά, καὶ θὰ τὸν προσανατολίσει πρὸς τὸν ἑαυτό του ὡς τὸν ἀποκλειστικό «τόπος» συνάντησης οὐρανοῦ καὶ γῆς, Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων. Στα λόγια τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι πιά ὁ Ἰακώβ αὐτὸς ποὺ ἀνήκει ταυτόχρονα στὸν οὐρανὸ καὶ στὴ γῆ, ἀλλὰ ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ποὺ σαρκώθηκε. Αὐτὸς, μὲ τὴ σάρκωσή του, ἄνοιξε ἀδιάκοπη πρόσβαση στὸν Θεό. Οὔτε τὸ ἱερὸ τῆς Βαιθηλ²⁴ εἶναι πιά ὁ τόπος ποὺ κατοικεῖ ἡ δόξα τοῦ Θεοῦ, γιατί αὐτὴ ἀποκαλύπτεται ἀποκλειστικά πιά στὸν σαρκωθέντα Λόγο. Στὸ πρόσωπο τοῦ Λόγου φανερώνεται καὶ ἀποκαλύπτεται ἡ δόξα τοῦ Θεοῦ.

β. Δύο κεφάλαια πρὶν τὸ διάλογο μὲ τὴ Σαμαρείτιδα, στὴ διήγηση τοῦ σημείου τῆς Κανᾶ²⁵, ὁ Ἰωάννης παρουσιάζει τὴν ἀλλαγὴ ρόλου τῶν ὑδριῶν²⁶ ποὺ περιεῖχαν τὸ ὕδωρ γιὰ τοὺς καθαρισμὸς τῶν Ἰουδαίων». Ἀπὸ σκεύη ποὺ ὑπηρετοῦσαν τὸ παλαιὸ τυπικὸ λατρείας (καθαροί) καὶ τὴν παλαιὰ νομικὴ σχέση ἀνθρώπου καὶ Θεοῦ, μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ Μεσσία - Χριστοῦ, ἔγιναν ὑδρίες ποὺ μὲ τὸ ἄφθονο καὶ ἄριστης ποιότητας κρασί ἔδωσαν σημάδι ὅτι ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Χριστοῦ, ἦλθε ἡ μεσσιανικὴ εὐφρόσυνη ἐποχὴ τῆς ἀφθονίας

²³ Ἰω. 1, 51.

²⁴ Γέν. 12, 8. 28, 10-22.

²⁵ Ἰω. 2, 1-11.

²⁶ Ἰω. 2, 6. 7.

κρασιού. Αυτό το κρασί αποτελεί προπομπό του εύχαριστιακού οίνου της Βασιλείας του Χριστού.

γ. Στο ίδιο κεφάλαιο 2, εὐθὺς μετὰ τὸ σημεῖο τῆς Κανᾶ, στὸν καθαρισμὸ τοῦ ναοῦ²⁷, πράξη καθαρὰ μεσσιανικοῦ χαρακτήρα, ἢ ἐξουσιαστικὴ συμπεριφορὰ καὶ τὰ γεμάτα μεσσιανικὴ αὐτοσυνειδησία λόγια τοῦ Χριστοῦ : «λύσατε τὸν ναὸν τῶν τῶν καὶ ἐν τρισὶν ἡμέραις ἐγερῶ αὐτόν»²⁸ ἀμφισβητοῦν τὸ σοβαρότερο κρίκο συνοχῆς τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Παλαιστίνης, τὸ ναὸ, καὶ σείουν συθέμελα τὸ ἰουδαϊκὸ σύστημα λατρείας. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ δὲν εἶναι στιγμιαῖα φαινόμενα, ἀλλὰ παραπέμπουν στὴν προσμονὴ τῆς ἐσχατολογικῆς μεσσιανικῆς ἀνανέωσης τοῦ ναοῦ, πὺ βρῖσκουμε ποικίλως διατυπωμένη τόσο στὴν προφητικὴ²⁹ ὅσο καὶ στὴν Κουμράνια γραμματεία³⁰. Μὲ τὸ σχόλιο τέλος τοῦ εὐαγγελιστῆ, ὅτι ὁ νέος ναός, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλοῦσε ὁ Χριστός, ἦταν τὸ σῶμα του³¹ πὺ ἀναστήθηκε, ὁ Χριστός ξαναπροβάλλεται ὡς ὁ νέος καὶ ἀποκλειστικός «τόπος» συνάντησης τοῦ Θεοῦ Πατέρα καὶ τῶν τέκνων του. Τὸ σχόλιο αὐτὸ προετοιμάζει τὴν κορυφαία δήλωση γιὰ τὴν «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνηση τοῦ Πατέρα, πὺ περιέχεται στὸ τμῆμα τοῦ διαλόγου πὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

²⁷ Ἰω. 2, 13 - 22.

²⁸ Ἰω. 2, 19.

²⁹ Ἰεζ. κεφ 40 - 44, Ζαχ 2, 5 ἐξ κ.λ.π.

³⁰ 4Q 1, 1-3.κ.λ.π.

³¹ Ἰω 2, 21.

δ. Στὰ ἐπόμενα ἀπὸ τὸ διάλογο κεφάλαια, στὸν ἐκτενῆ λόγο τοῦ Χριστοῦ, ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ χορτασμὸ τῶν πεντακισχιλίων (κεφάλαιο 6) ὁ Χριστός, μέσα ἀπὸ τὴν παλαιὰ τροφή, τὸ πρόσκαιρο μάννα μὲ τὰ λατρευτικὰ του συνακόλουθα, θὰ ἀναχθεῖ στὴν βρώση τὴν μένουσα, τὸν «ἄρτος τῆς ζωῆς» ποὺ εἶναι ὁ ἴδιος, ὁ Χριστός³².

ε. Τέλος, γιὰ νὰ ἀρκεστοῦμε στὰ παραδείγματα αὐτά, στὴν ἐνότητα τῶν κεφαλαίων 7 καὶ 8, στὸ πλαίσιο τῆς γιορτῆς τῆς Σκηνοπηγίας ὁ Χριστός, μὲ ἀφορμὴ τὶς ὑδάτινες σπονδές, ποὺ χύνονταν στὸ θυσιαστήριο καὶ τὶς φωτοχυσίες τῶν χρυσῶν λυχνιῶν, θὰ ἀποκαλύψει τὸν ἑαυτό του ὡς ζωντανό «ὔδωρ»³³ καὶ «ὡς φῶς τοῦ κόσμου»³⁴ καὶ ταυτόχρονα ὡς χορηγὸ τοῦ Πνεύματος.

Κυρίαρχες, λοιπόν, Χριστολογικὲς ἀναφορὲς τοῦ Δ' Εὐαγγελιστῆ, συνδέονται ἢ καλύπτεται ἐγγράφονται μέσα στὸ πλαίσιο λατρευτικῶν ἐκδηλώσεων τῶν Ἰουδαίων.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω παραδείγματα, καὶ ἀπὸ ἄλλα ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε, φαίνεται σαφῶς πῶς ὁ Ἰωάννης στὸ πρῶτο μέρος τοῦ Εὐαγγελίου του, πρὶν δηλαδὴ ἀρχίσει τὴν ἔκθεση τῆς ἱστορίας τοῦ πάθους, παρουσιάζει τὸν Χριστὸ μὲ

³² Ἰω 6, 35.

³³ Ἰω 7,37. 38.

³⁴ Ἰω 8,12

λόγια του ἢ μὲ συμπεριφορές του νὰ ἀνανοηματοδοτεῖ λατρευτικὰ δεδομένα καὶ σχήματα τῆς Π. Διαθήκης. Πέραν αὐτῶν, τὸν παρουσιάζει νὰ ὑπερβαίνει ἢ νὰ ἀναιρεῖ πλήρως παλαιοδιαθηκικὰ θέσφατα, ὅπως τὰ ἱερά, ὡς ἀποκλειστικούς τόπους λατρείας, καὶ στὴ θέση τους νὰ τοποθετεῖ τὸ πρόσωπό του προσανατολίζοντας ἔτσι τὴν ἔξω τοῦ κειμένου κοινότητα πρὸς αὐτὸν τὸν ἴδιο, ὡς τὸν νέο «τόπος» τῆς λατρείας. Μὲ ἄλλα λόγια, νὰ προβάλλει τὸν ἑαυτό του ὡς τὸν νέο καὶ ἀποκλειστικό «τόπος», ὅπου ἀποκαλύπτεται πιά καὶ λατρεύεται ὁ Πατέρας.

4. Μιὰ συντακτικὴ καὶ γλωσσικὴ βοήθεια γιὰ τὴν κατανόηση τῆς φράσης «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ»

Πρὸς μιὰ Χριστολογικὴ κατανόηση τῆς φράσης γιὰ τὴν ὁποία μιλάμε, πέραν τῶν ὅσων εἰπώθηκαν ὡς τώρα καὶ ὀδηγοῦν σ' αὐτήν, μποροῦμε νὰ ἐπικαλεστοῦμε καὶ τὴ βοήθεια τοῦ συντακτικοῦ καὶ τῆς γλώσσας: Στὴ φράση «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ γνωστὸ συντακτικὸ φαινόμενο «ἐν διὰ δυῶν», τὸ φαινόμενο δηλαδὴ χρήσης δύο λέξεων γιὰ δήλωση ἑνὸς πράγματος ἢ προσώπου, ὅπου ἢ μιὰ ἐξ αὐτῶν, συνήθως ἢ δεύτερη, προσδιορίζει τὴν ἄλλη. Καὶ στὴν περίπτωση τῆς χρήσης τοῦ φαινομένου αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη ἢ δεύτερη λέξη εἶναι ποὺ προσδιορίζει τὴν πρώτη. Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ ὁ Ἰωάννης χρησιμοποιεῖ στὸ Εὐαγγέλιό του πολὺ συχνὰ διπλὲς ἔννοιες: ὅπως «ἡ χάρις καὶ ἡ ἀλήθεια διὰ Ἰησοῦ

Χριστῷ ἐγένετο»,³⁵ «ἐξ ὕδατος καὶ πνεύματος»³⁶ κ.λ.π. Στὸ ἴδιο κεφάλαιο (στ. 10) ὑπάρχει γιὰ παράδειγμα τὸ ἴδιο συντακτικὸ φαινόμενο στὴ φράση «ἐὰν ἦδεις τὴν δωρεὰν τοῦ θεοῦ καὶ τις ἐστὶν ὁ λέγων σοι...». «Ἡ δωρεὰ τοῦ θεοῦ» ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ «ὁ λέγων» ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο, ὁ Χριστὸς. Ἡ δευτέρη πρόταση συγκεκριμενοποιεῖ τὴν πρώτη.

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, ξαναλέμε ὅτι στὴ φράση «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» ἡ βαρύτητα πέφτει στὴ δευτέρη λέξη, τὴ λέξη «ἀληθείᾳ». Ἡ ἀλήθεια μέσα στὸν Ἰωάννη, ὅμως, δὲν ταυτίζεται μὲ μιὰ κατάσταση, μὲ τὴ μὴ λήθη, ποὺ ἔχει νὰ κάνει μόνο μὲ τὸ παρελθὸν κάποιων προσώπων, πραγμάτων ἢ καταστάσεων, ἀλλὰ ἀναφέρεται σὲ συγκεκριμένο πρόσωπο, στὸ σαρκωμένο Λόγο, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴ δήλωσή του, εἶναι «ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ»³⁷ ἔσαεί. Εἶναι ὁ Χριστὸς, ποὺ μὲ τὴ σάρκωσή του γνωρίζει τὸν Θεὸ Πατέρα στὸν κόσμο.

Μὲ τὸν Χριστὸ συνδέεται ὁ πιστὸς διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ποὺ ὡς ὑπομνηματιστὴς τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ, ποὺ εἶναι ἡ ἀλήθεια, λέγεται καὶ αὐτὸ «Πνεῦμα τῆς ἀληθείας»³⁸

5. Συμπέρασμα

³⁵ Ἰω. 1, 14, 17.

³⁶ Ἰω. 3, 5.

³⁷ Ἰω. 14, 6.

³⁸ Ἰω. 14, 17, 15, 25, 16, 13.

Ἡ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνηση δὲν πετυχαίνεται οὔτε μὲ τὸ ποιὸν τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ζοῦμε, οὔτε μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο σκεπτόμαστε. Δὲν εἶναι θέμα τῆς ἠθικῆς μας ὑπόστασης. Οὔτε θέμα τῆς διανοητικῆς μας ὑπεροχῆς. Ἀλλὰ εἶναι ἡ ὄντολογικὴ μας, διὰ τοῦ Πνεύματος φυσικά, ἀναφορὰ καὶ σχέσηη πού προέκυψε μὲ τὴ σάρκωση τοῦ Λόγου. Ἐκεῖνος, μὲ τὴ σάρκωσή του, ἀποκάλυψε τὸν Πατέρα καὶ τὸν ἔκανε προσιτὸ στοὺς ἀνθρώπους καὶ στὴν κτίση ὅλη. Ἡ γνώση του ἢ ἡ κοινωνία μαζί του σημαίνει μετοχὴ στὴν αἰώνια ζωή.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸν Χριστολογικὸ προσανατολισμὸ πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ καὶ κατανοηθεῖ ὁ λόγος γιὰ τὴν «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνηση τοῦ Πατρὸς. Ὁ Χριστὸς δὲν εἰσηγεῖται λατρεία μὲ ἐργαλεῖο τὸν τέλειο νοῦ ἢ ἄλλες ἠθικὲς προϋποθέσεις, πού προφανῶς ἐλλείπουν ἢ δὲν τὶς ἔχουν ὅλοι στὸν ἴδιο βαθμὸ. Ὅταν μιλάει γιὰ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρεία εἶναι σὰν νὰ λέει μὲ πλήρη αὐτοσυνειδησία : «ἐν ἐμῷ» ὁ Πατέρας συναντᾷ, ἐντὸς τῆς ἱστορίας, τὸν ἄνθρωπο καὶ ὅλη τὴν κτίση. «Ἐν ἐμῷ», λοιπόν, προσκυνεῖται.

Κατὰ ταῦτα ἡ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνηση εἶναι δυνατὴ μόνο ἐν τῷ σαρκωθέντι Λόγῳ. Μὲ ἄλλα λόγια: ἡ σάρκωση τοῦ Λόγου εἶναι πού κατέστησε δυνατὴ τὴν «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» προσκύνηση τοῦ Πατρὸς καὶ ὄχι οἱ

ὅποιες θετικές ἀνθρώπινες προϋποθέσεις, εἴτε νόηση εἶναι αὐτὴ εἴτε ἠθικὴ ἀκεραιότητα.

Ἄν ὁ Παῦλος ἦτανε ἐδῶ ὁ καταγραφέας τοῦ διαλόγου τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴν Σαμαρείτιδα, στὸ ἐρώτημά της γιὰ τὸ ποῦ πρέπει νὰ λατρεύεται ὁ Πατήρ, νομίζω ὅτι θὰ ἔπαιρνε ξεκάθαρα τὴν ἀπάντηση: «ἐν Χριστῶ». Ἡ πρόσβαση, λοιπόν, στὸν Πατέρα δὲν ἐπιτυγχάνεται μὲ ὑψηλὴ νοημοσύνη, οὔτε μὲ ἓνα σύστημα τέλειᾶς ἠθικῆς. Οὔτε χωρὶς ἐνδιάμεσα. Ἡ πρόσβαση ἐπετεύχθη μὲ τὸν σταυρὸ καὶ τὴν ἀνάστασι τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. Ἐπετεύχθη καὶ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὸν Θεὸν Λόγο, ὁ ὁποῖος «σὰρξ ἐγένετ».

Κατ' ἐπέκτασι, μὲ τὴ φράσι «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» δὲν νοεῖται ὅποιαδῆποτε προσκύνησι ἢ λατρεία τοῦ Πατρός, λ.χ. ἡ Εβραϊκὴ, ἢ ὁποῖα δὲν στηρίζεται στὸν σταυρὸ καὶ στὴν ἀνάστασι τοῦ Χριστοῦ. Ἄγνοεὶ τὸν Υἱὸ καὶ Λόγο τοῦ Θεοῦ.